

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна, pot1965@ukr.net

Dr. hab. Oleksandr Potyl'chak

Head of department of Original and Special Historical Sciences of the Faculty of History Education, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine, pot1965@ukr.net

ЗНАХІДКА МОНЕТ XVII СТОЛІТТЯ З ЛИТВИНІВКИ ВИШГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ НА КИЇВЩИНІ

A SET OF COINS OF THE XVII CENTURE FROM LYTUVYNIVKA (VYSHOROD DISTRICT, KYIV REGION)

Анотація

Аналізується комплекс монет XVII ст., знайдених автором навесні 1989 р. поблизу с. Литвинівки Вишгородського району Київської області. Описано обставини виявлення та географічну локалізацію знахідки. Зроблено спробу класифікувати та атрибутувати монети, типологізувати й датувати нумізматичну пам'ятку, що складається з 21 монети Речі Посполитої, Баварії та Прибалтійських володінь Швеції, які за монетною регалією поділяються на три групи.

Група А – два білонних соліди та подвійний денарій карбування Сигізмунда III (1587-1632); два мідних соліди ("боратинки") Яна II Казимира (1648-1668). Група В – 2 крейцери ("напівбатцен") Герцогства Баварія, білон, карбування Максиміліана I (1598-1651). Група С – 15 білонних солідів Прибалтійських володінь Швеції карбування Христини Августини (1632-1654), Карла X Густава (1654-1660) та Карла XI (1660-1697).

Характерну для грошового обігу українських земель другої половини XVII ст. підгрупу монет знахідки становлять 6 ризьких солідів із монограмами королеви Христини Августини та Карла X Густава, що мають явні ознаки належності до сучасних імітацій.

Порівняно невелика кількість монет знахідки, їх дрібні номінали, належність до одного періоду грошового обігу, а також приблизно однаковий ступінь зношеності вірогідно свідчать, що виявлена нумізматична пам'ятка не належить до категорії монетних скарбів, а є загубленим або прихованим, а пізніше втраченим гаманцем, що належав небагатому власнику, найімовірніше селянину. Всі обставини вказують на те, що ці гроші було відкладено господарем не для тривалого зберігання, а для здійснення поточних дрібних купівель.

Найбільш пізньою за датою карбування монетою у складі виявленої нумізматичної знахідки є білонний солід Лівонського герцогства із монограмою Карла XI зі значними слідами зношення. Введені до наукового обігу дані про карбування солідів цього шведського короля на державному монетному дворі в Ризі дозволяють стверджувати, що монета цього номіналу з монограмою Карла XI могла потрапити у "гаманець" із Литвинівки не раніше початку 70-х рр. XVII ст. Виявлені монети складають єдиний нумізматичний комплекс та є типовими для грошового обігу Правобережної Київщини другої половини XVII ст.

Summary

A set of coins of the XVII century found by author in spring (1989) near the village Lytvynivka (Vyshgorodsky district, Kiev region) is analyzed. The circumstances of the finding and geographical location of the find have been described. An attempt to classify, attribute, typify and

date the set of 21 coins of the Polish–Lithuanian Commonwealth, Bavaria and the Baltic estates of Sweden has been done. The set is divided into three groups.

Group A – 2 silver solidus and double denarius of Sigismund III Vasa (1587-1632); 2 copper solidus of John II Casimir (1587-1632); Group B – silver Kreuzer ('napyvbatchen') of Duchy of Bavaria (coinage of Maximilian I (1598-1651)). Group C: 15 silver solidus of the Baltic estates of Sweden (coinage of Christina Augusta (1632-1654), Charles X Gustav (1654-1660) and Charles XI (1660-1697)).

6 Riga solids with monograms of Christina Augusta and Charles X Gustav have obvious signs of belonging to Suceava imitations and represent the subgroup of typical coins for the monetary circulation of Ukrainian lands of the second half of the XVII century.

Relatively small number of coins, their small denominations, belonging to the same period of currency and about the same degree of wear is likely show that the revealed numismatic set does not belong to the category of treasure, but is lost or hidden, and a later lost purse belonging to a poor owner, most likely a peasant. All circumstances indicate that this money was delayed by the owner not for long-term storage, but for the implementation of current small purchases.

The Billon Solidus of the Livonian Duchy with the monogram of Charles XI with significant traces of wear is the oldest coin. Data about coinage of solidus with the monogram of Charles XI of the State Mint in Riga introduced into scientific usage by the author allows to claim that a coin of this denomination could get into 'a wallet' from Lytvynivka not earlier of the beginning of 70ies of XVII century. The coins found by the author represent a typical numismatic complex for cash turnover of the Right Bank Kiev Region in the second half of the XVII century.

Ключові слова: солід, подвійний денарій, “боратинка”, “напівбатцен”, білон, ризьке карбування, сучавські імітації, Правобережна Київщина.

Keywords : solidus, double denarius, 'boratynka', 'napyvbatchen', billon, Riga coinage, Suceava imitations, the Right Bank Kiev Region.

XVII століття – особливий період в історії грошового обігу українських земель. Саме на цей час припадає більшість виявлених та описаних нумізматами скарбів і поодиноких монет¹. Не виняток у цьому контексті й регіон Правобережної Київщини. Практично кожний пошуковий сезон приносить нові знахідки монетного матеріалу, що додають критичної маси нумізматичним джерелам окресленого періоду. Ілюстрацією до історії грошового обігу півночі Правобережної Київщини може слугувати й нумізматична пам'ятка, виявлена автором, тоді ще студентом-третьокурсником історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького, майже три десятиліття тому, навесні 1989 р.

Обставини виявлення. Монети було знайдено під час чергового обстеження території відкритої автором влітку 1988 р. різночасової археологічної пам'ятки неоліту, епохи бронзи, раннього заліза та раннього нового часу². З поверхні однієї з розкритих вітром піщаних дюн було піднято більше десятка білонних і мідних монет XVII ст. дрібних номіналів, переважно польського, литовського й шведського карбування. Навесні 1990 р. на цьому ж місці вдалося виявити ще кілька подібних монет.

Топографічна локалізація. Нумізматична пам'ятка виявлена на південно-західній околиці села Литвинівка Вишгородського району Київської області, неподалік історичних місцин, відомих із джерел початку XX ст. як урочище Гать і

¹ Беляшевский Н. Монетные клады Киевской губернии / Н. Беляшевский. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 148 с.; Котляр М. І. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. І. Котляр. – К.: Наукова думка, 1974. – 175 с.

² Лысенко С. Д. Новые находки бронзовых изделий эпохи бронзы и скифского времени в Киевской области / С. Д. Лысенко // Музейні читання: Матеріали наук. конф., грудень 2001 р. – К.: Музей історичних коштовностей України, 2002. – С. 130; Кравченко Н. М. Памятники археологи поздне римского времени правобережной Киевщины: Монография / Н. М. Кравченко, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкин, А. В. Петраускас / Отв. ред. д.и.н. Д. Н. Козак. – К.: КНТ, 2007. – С. 7-8.

Хутір Миколаївський (сучасне село Миколаївка)¹. Знахідка локалізована на поверхні невисокої, частково задернованої піщаної дюни другої надзапlavної тераси правого берега безіменного струмка, що в кількох кілометрах нижче за течією впадає в річку Кізку – ліву притоку Ірпеня. Монети розташовувалися компактною групою в радіусі 2-3 метри. Лише кілька монет було виявлено нами на більш значній відстані від основної групи знахідок.

Склад нумізматичної пам'ятки. Усього автором піднято й описано 21 монету, що за державно-політичною ознакою (монетною регалією) поділяються на три групи.

Група А. Монети Речі Посполитої (5): 1) Солід 1617 р., Сигізмунд III Ваза (1587-1632), срібло, Вільно; вага – 0,55 г.; діаметр – 17,0-17,5 мм [іл. 1]; 2) Подвійний денарій, 1620 р., срібло, Вільно; вага – 0,4 г.; діаметр – 14,0 мм [іл. 2]; 3) Солід, 1620 р., срібло, Рига (магістратське карбування); вага – 0,58 г.; діаметр – 16,0 мм [іл. 3]; 4) Солід (“боратинка”), Ян II Казимир Ваза (1648-1668), 1660 р., мідь, Уяздов; вага – 1,37 г.; діаметр – 15,5 мм [іл. 4]; 5) Солід (“боратинка”), 1661 р., мідь, Уяздов; вага – 1,45 г.; діаметр – 16,0 мм [іл. 5].

Група В. Монети Герцогства Баварії (1). 2 крейцери (“напівбатцен”), Максиміліан I (1598-1651), 1625 р., срібло, Мюнхен, вага – 0,7 г.; діаметр – 18,0 мм [іл. 6].

Група С. Монети Прибалтійських володінь Швеції (15): 1) Солід, Христина Августа Ваза (1632-1654), 1645 р., срібло, Рига (магістратське карбування); вага – 0,62 г.; діаметр – 15,5-16,0 мм [іл. 7]; 2) Солід, 1647 р., білон, Рига (магістратське карбування); вага – 0,44 г.; діаметр – 16,0 мм [іл. 8]; 3) Солід, 1652 р., срібло, Рига (магістратське карбування); вага – 0,5 г.; діаметр – 16,0 мм [іл. 9]; 4) Солід, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], срібло, Рига (королівське карбування); вага – 0,39 г.; діаметр – 15,0 мм [іл. 10]; 5) Солід, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], срібло, Рига (королівське карбування); вага – 0,46 г.; діаметр – 14,0-15,0 мм [іл. 11]; 6) Солід пруський, Карл X Густав (1654-1660), 1657 р., срібло; вага – 0,35; діаметр – 14,0-14,8 мм [іл. 12]; 7) Солід, [рік карбування не читається; з монограмою Карла X Густава], срібло, Рига (магістратське карбування); вага – 0,44; діаметр – 15,0 мм [іл. 13]; 8) Солід, [рік карбування не читається; з монограмою Карла X Густава], срібло, Рига (королівське карбування); вага – 0,41; діаметр – 15,0 мм [іл. 14]. 9) Солід, [рік карбування не читається; з монограмою Карла XI (1660-1697)], срібло, Рига (королівське карбування); вага – 0,38 гр.; діаметр – 14,0 мм [іл. 15].

Сучавські імітації: 10) Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], мідь зі слідами «посріблення» оловом, сучавська імітація; вага – 0,5 г.; діаметр – 16,0 мм [іл. 16]; 11) Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], мідь, сучавська імітація; вага – 0,3 г.; діаметр – 14,5-15,0 мм [іл. 17]; 12) Солід ризький, [рік карбування «16»; з монограмою Христини Августи Вази], мідь, сучавська імітація; вага – 0,30 г.; діаметр – 15,0-15,5 мм [іл. 18]; 13) Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], мідь, сучавська імітація; вага – 0,39 г.; діаметр – 14,5-145,0 мм [іл. 19]; 14) Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], мідь, сучавська імітація; вага – 0,33 г.; діаметр – 14,0 мм [іл. 20]; 15) Солід ризький, [рік карбування «166»; з монограмою Карла X Густава], мідь, сучавська імітація; вага – 0,41; діаметр – 14,0 мм [іл. 21].

¹ Списокъ населенныхъ местъ Киевской губерніи. Изданіе Киевскаго Губернскаго Статистическаго Комитета К.: Типографія Ивановой, аренд. А. Л. Поповымъ, 1900. – С.151-154; Населені місця Київщини. Попередні підсумки перепису 17 грудня 1926 р. / Київське округове статистичне управління. – Жмеринка: Держдрукарня «Червоний друкар», 1927. – С. 8.

“Найстарша” монета нашої знахідки – це карбований у 1617 р. на монетному дворі Вільно білонний солід Великого князівства Литовського [Див.: іл. 1]. Відносно висока, як для білонних солідів свого часу, проба монети (Ag-170) забезпечила її вживаність у грошовому обігу українських земель XVII ст. Імовірно наслідком такої популярності став значний ступінь зношення знайденої монети, що втратила понад третину власної ваги¹. Інша монета цієї групи з нашого «кошеля» – білонний подвійний денарій, 1620 р., того ж віленського карбування. Знахідка так само має значний ступінь зношення, адже фактична вага монети в результаті тривалого перебування в обігу зменшилася майже наполовину (0,4 г при 0,73 г за каталогом). Вказана в каталогах проба металу цієї монети – Ag-095. Тобто в одиниці ваги на долю срібла припадає менше десятої частини² [Див.: іл. 2].

Іл. 1. Солід 1617 р., Сигізмунд III Ваза (1587-1632), срібло, Вільно.

Третя монета нашої знахідки з групи карбівок Речі Посполитої – це білонний солід, викарбуваний на магістратському монетному дворі в Ризі у 1620 р. Монета має не тільки значні сліди зношення, але й втрати частини монетного кружка, що в сукупності становлять половину її вказаної у каталогах ваги (фактична вага монети 0,58 г замість 1,10 г)³ [Див.: іл. 3]. Монета цікава тим, що викарбувана в рік, який передував шведській окупації Риги. У 1621 р. Рига потрапляє під владу Швеції, а на її магістратському монетному дворі розпочинають карбувати соліди з монограмами Густава Адольфа (1611-1632)⁴. Однак, монети цього монарха у знахідці з Литвинівки відсутні.

Іл. 2. Подвійний денарій, 1620 р., Сигізмунд III Ваза (1587-1632), срібло, Вільно.

Останні дві монети з групи емісій Речі Посполитої – це мідні соліди (англ. – «shilling»; укр. – «шеляг»), які ще називали «боратинками»⁵.

Перший з них, із датою 1660 р. [Див.: іл. 4] є коронним, тобто емітованим для Польського королівства. Солід карбувався на монетному дворі в Уяздові, поблизу Варшави. За класифікацією Цезаря Вольського штемпель аверсу цієї монети належить до так званого III-го, а реверс – до VII-го різновиду. Ступінь рідкості карбівки автор визначає як R4⁶.

Іл. 3. Солід, 1620 р., Сигізмунд III Ваза (1587-1632), срібло, Рига, магістратське карбування.

¹ Какареко В. И. Монеты Великого княжества Литовского. 1492-1707 / В. И. Какареко, И. Н. Шталенков. – Минск: Экоперспектива, 2005. – С. 47.

² Какаренко В. И. Указ. соч. – С. 45.

³ Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских и российских монет, обращавшихся на Украине в XIV-XVI вв. / В. В. Нечитайло / Нумизматика і фалеристика – 1997. – № 3. – С. 16.

⁴ Федоров Д. Я. Монеты Прибалтики XIII-XVIII столетий. Определитель монет / Д. Я. Федоров; коммент. и доп. А. Молвыгина. – Таллин: Валгус, 1966. – С. 267-268.

⁵ Зварич В. В. Нумизматический словарь. Изд. 3-е доп. / В. В. Зварич. – Львов: Высшая школа, 1979. – С. 27.

⁶ Wolski C. Przewodnik po szelagach Jana Kazimierza Wazy z lat 1659-1666 dla poczatkujacych. Podstawowe typy i odmiany / Cezary Wolski. – Lublin, 2012. – S. 4.

Іл. 4. Солід ("боратинка"), коронна, Ян Казимир Ваза (1648-1668), 1660 р., мідь, Уяздов.

Іл. 5. Солід ("боратинка"), литовська, Ян Казимир Ваза (1648-1668), 1661 р., мідь, Уяздов.

Іл. 6. 2 крейцери (напівбатцен), Максиміліан I (1598-1651), 1625 р., срібло, Мюнхен.

Інший солід – "литовський", з ледь помітною датою емісії – 1661 р., так само викарбуваний в Уяздові. На це вказує характерний знак, присутній на випусках монетарні – герб Сліповрон¹.

Монета з нашого "кошеля" має характерну ваду – штемпель її аверсу під час карбування майстер зрушив так, що верхня частина його зображення ("очі" й "чоло" монарха) опинилися поза межами монетного кружка. При цьому реверс монети чітко відцентрований по штемпелю [Див.: іл. 5].

Західноєвропейські монети (група В) представлені в знахідці з Литвинівки єдиним примірником – карбованою у Мюнхені 1625 р. білонною монетою герцога Баварії Максиміліана I (1598-1651) номіналом у 2 крейцери. Інша назва монети – "напівбатцен" (з давн. східн. нім. betz – "ведмідь")² [Див.: іл. 6]. За даними нумізматичного каталогу В. Ханна, вага монети 1,11 г, проба срібла – Ag 437,5 (420). Вміст щирого металу в такій монеті складав 0,485 (0,466) г³.

Популярності цим гроше-подібним монетам на українських землях у середині другої половини XVII ст. додавала зручність їх використання в дрібних операціях купівлі-продажу. Баварські

напівбатцени, як і подібні монети інших південно-німецьких держав, вочевидь займали проміжне місце в грошовому обігу українських земель Речі Посполитої між грошами коронного і литовського карбування та найдрібнішими номіналами – солідами й денаріями. Монета з нашого "кошеля" також не уникнула тривалого перебування в обігу та має значні сліди зношення. Про це свідчить не лише її стан збереженості, але й фактична вага – 0,7 г.

Найчисельнішу групу монет (групу С) складають 15 білонних солідів Прибалтійських володінь Швеції. Технологія виробництва цих монет була новою для свого часу, адже вони не карбувалися звичним для середньовіччя ручним способом, а виготовлялися на вальцювальному верстаті. Про це свідчить ледве помітна вгнутість окремих монетних кружків, відносно точне вертикальне розташування аверсу та реверсу, а також характерна технологічна вада: при вирізуванні монет із цану (стрічки металу з відтиснутими на ній аверсом і реверсом монети) часто траплялося зрушення інструменту, в результаті в область вирізаного монетного кружка потрапляла частина сусідньої монети, а частина монети, що вирізувалася, залишалася на цані [Див.: іл. 7, 8, 10, 11]. Через таке карбування значна частина готових монет або отримувала "зрізані" легенди, зображення деталей штемпеля, рік карбування, або ж втрачала їх взагалі. Такі карбівки були ні чим

¹ Там же. – С 19-21.

² Фенглер Х. Словарь нумизмата: Пер. с нем. / Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер. – М.: Радио и связь, 1982. – С. 22.

³ Hahn W. Die Münzen der baierischen Herzöge und Kurfürsten 1506-1806. Mit Typenkatalog und Bewertungen / Wolfgang Hahn, Adelheid Hahn-Zelleke. – Wien: Verlag «Money trend», 2007. – S. 10.

іншим, як технологічним браком. Постає питання: чому вони не були відбраковані та уникли повторної переплавки? Вважаємо, що причиною цього могла бути гостра потреба в розмінній монеті, що диктувала свої умови. Відтак, навіть у такому зрізаному вигляді ці соліди надходили в обіг.

Описана обставина значно ускладнює не лише датування, але й загалом атрибутування значної частини відомих нумізматам ризьких солідів XVII ст. Це повною мірою стосується і знайдених монет у Литвинівці. Тільки два такі соліди мають добре видимі дати карбування – 1645 і 1647 рр. На решті ж знайдених нами ризьких монет із монограмами королеви Христини та її наступників через описані вище вади карбування, часткове руйнування поверхні штемпелів, зношеність у процесі грошового обігу, глибоку корозію, або ж втрату частини поверхні монетного кружка дата емісії не читається.

Зарадити проблемі датування таких примірників частково допомагає аналіз їхніх легенд, а також складені Д. Староверовим таблиці послідовної зміни пуансонів, що використовувалися при створенні штемпелів аверсу й реверсу ризьких солідів королеви Христини Августи Вази. Оскільки на реверсі практично всіх знайдених монет Христини магістратського карбування Риги наявна легенда «SOLIDVS CIVI RIG», це може означати, що всі вони викарбувані в період не раніше 1640 р., коли така легенда почала з'являтися на шилінгах Риги¹. Відомо також, що випуск ризьких солідів із монограмами королеви Христини тривав і після її зречення у 1654 р. Звісно, що таке карбування не могло відбуватися в Ризі, де з того року почали вальцювати шилінги з іменем нового короля – Карла X Густава (1654-1660).

Варто акцентувати увагу й на монетному металі. За даними нумізматичних досліджень вміст чистого срібла в монетному сплаві шведських солідів, що карбувалися в Ризі та Ельблонзі у 1623-1697 рр., складав лише 0,05 г. (польські соліди Сигізмунда III 1623 р. мали 0,084 г, Яна II Казимира – 0,07 г, а бранденбурзько-пруські – від 0,084 до 0,061 г)². О. Огуй, посилаючись на джерела XVII ст., введені у науковий обіг польськими науковцями, стверджує, що шведи з гривні чистого срібла карбували шелягів на 53 злотих у той час, коли поляки випускали монети з тієї кількості срібла не більше, ніж на 23 злотих³. Тобто проба шведських монет була практично вдвічі меншою за пробу монет аналогічних номіналів, що карбувалися в сусідніх державах. Наприклад, ризькі соліди Христини містили de-jure срібло 125 проби (2 лоти), а de-facto – їх середня проба в близько 85 (біля 1 і 1/3 лота)⁴. Відтак, псування білонної солідової монети у прибалтійських володіннях Швеції вражало навіть на тлі масштабних афер, що підривали грошовий ринок Речі Посполитої в середині XVII ст.

Безуспішні зусилля польського уряду заборонити обіг цієї неповноцінної монети у власних землях змінилися у 1650 р. такими ж безуспішними спробами урівняти прибалтійські соліди шведського карбування з найдрібнішим номіналом –

¹ Староверов Д. О. До питання ідентифікації ризьких солідів королеви Христини / Д. О. Староверов // Праці центру пам'ятокознавства. – Вип. 18. – К., 2010. – С. 128.

² Огуй А. Подделывание билонных монет на Сучавском монетном дворе в XVII в. / А. Огуй, С. Пивоваров // Numizmatica 21. – Bratislava, 2006. – S. 150.; Його ж. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі) / О. Огуй // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Зб. наук. праць; Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – Вип. 22-23. – С. 289-303.; Platbardzis A. Die königliche schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621-1710. / A. Platbardzis. – Stockholm, 1968. – S. 525.; Żabiński Z. Rozwój systemów pieniężnych w Europie zachodniej i północnej. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1989. – S. 98, 100, 112-113, 126, 166.

³ Огуй О. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі) / О. Огуй // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Зб. наук. праць; Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – Вип. 22-23. – С. 414.; Szlapinski W. Fałszywe szelągi wołoskie na rynku pieniężnym województwa Ruskiego w sześćdziesiątych latach XVII w. // Wiadomości Numizmatyczne. – 1997. – 41 (3-4/161-162). – S. 113-114.

⁴ Староверов Д. О. До питання ідентифікації ризьких солідів королеви Христини... – С. 125.

тернарієм (половиною соліда). Тим часом емісія солідів набрала просто астрономічних масштабів, а їх надходження на польські, литовські, українські та білоруські землі не припинялося. Відомо, що лише на двох монетарнях Риги у 1644-1666 рр. шведи викарбували близько 1,2 млрд. шелягів¹. Таке карбування нагадувало фінансово-економічну диверсію. Неповноцінні (кредитні) соліди обмінювались у Польщі, Литві чи Україні на високопробні талери, напівталери й орти. Досить вигідною справою був обмін de-jure білонних, а фактично мідних шелягів, навіть на польську й литовську розмінну монету другої половини XVI – початку XVII ст., яка продовжувала залишатися в грошовому обігу Речі Посполитої, адже вміст срібла в польських і литовських напівгрошах, грошах, шостаках, трояках і півтораках раннього карбування був суттєво вищим, ніж у розмінної монети другої половини XVII ст. Наприклад, Литовські 6-ти і 3-х грошові монети Стефана Баторія (1576-1586), а також трьохгрошовики Сігізмунда III Вази (1587-1632) карбувалися з срібла проби 844-ї проби. Навіть білонні півтораки, що карбувалися у Вільно в 1619-1620 рр., мали досить високу, як для монет цього номіналу, пробу (Ag 470).²

Саме завдяки великим обсягам карбування соліди прибалтійських провінцій Швеції, зокрема ризькі, лівонські та пруські, зустрічаються серед матеріалів скарбів і в поодиноких знахідках дуже часто. Підтверджує такий висновок і наша знахідка з Литвинівки, 73,5 % монет якої (15 із 21-ї) складають саме ці монетні емісії.

Найбільш ранніми такими монетами у складі литвинівської знахідки є п'ять ризьких солідів шведської королеви Христини Августи Вази (1632-1654), викарбувані на двох монетних дворах міста – магістратському та королівському.

Іл. 7. Солід ризький, Крістіна Августа Ваза (1632-1654), 1645 р., срібло, Рига, магістратське карбування.

Останній був відкритий саме за правління цієї монархині у 1644 р. в одному з монастирів Риги й продовжував карбувати монети для Лівонського герцогства (так звані – “лівонські”) до 1669 р.³

Старшою монетою цієї пари є шеляг магістратської монетарні з датою “45” (1645 р.), вагою – 0,62 г і діаметром монетного кружка 15,5-16,0 мм [Див.: іл. 7].

Цікавою є легенда аверсу цієї монети: “CHRISTINA D G D R S” (Лат.: “Christina Dei Gratia Designata Regina Sveciae” – “Христина Божою милістю майбутня королева Швеції”). Юна королева досягла 18-річного віку ще 8 грудня 1644 р., але слово “designata” (“майбутня”) ще близько року залишалося на ризьких монетах й остаточно легенда “подорослішала” тільки у 1645-му⁴.

Іл. 8. Солід ризький, Христина Августа Ваза (1632-1654), 1647 р., срібло, Рига, магістратське карбування.

На жаль, перевірити це на монетному матеріалі з Литвинівки важко, оскільки легенда аверсу ризького соліда із датою 1647 р. у лівій частині практично повністю зрізана в результаті недбалого вирізування вже готової монети з цану [Див.: іл. 8].

¹ Platbardzis A. Op. cit. – S. 219, 415.; Огуй О. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц»... – С. 414.

² Какаренко В. И. Указ. соч. – С. 37-39, 50-53.

³ Федоров Д. Я. Монеты Прибалтики XIII-XVIII ст... – С. 402.

⁴ Mrowiński E. Monety Rygi / E. Mrowiński. – Warszawa, 1986. – S. 60.

Ще один білонний солід монетного двору ризького магістрату з датою “5-2” (1652 р. карбування) також має значні сліди зношення та втрати поверхні монетного кружка. Його фактична вага – 0,5 г.; діаметр – 16,0 мм [Див.: іл. 9].

Інші два ризькі соліди з монограмами Христини Августи Вази, що походять із литвинівської знахідки, були виготовлені на королівському монетному дворі міста. Ці монети (більше відомі як соліди Лівонського герцогства, або ж “лівонські”) складають другу підгрупу монет групи С нашої знахідки. Через особливості вальцювання та недбале вирізування готових монет із цану легенди обох карбівок читаються лише частково, а рік карбування – не читається взагалі. На аверсі першої з них монограма “С” з короною та родовим гербом Ваза і легенда: “CHRISTINA D[:G:(D-?):R:S:]”. Реверс: герб Лівонії у візерунчастому щиті та легенда: “[SOLIDV]S LIVONIAE [?]”. Вага монети – 0,39 г., діаметр – 15,0 мм [Див.: іл. 10]. Інший солід з легендою аверсу: “[CRI]STINA D[:G:(D-?):R:S:]” та реверсу: “[SOLIDV]S LIVONIAE [?]”, вагою – 0,46 г.; діаметром – 14,0-15,0 мм [Див.: іл. 11]. Третю підгрупу прибалтійських монет із литвинівського “кошеля” складають три білонні соліди з монограмами шведського короля Карла X Густава (1654-1660). Найцікавішим серед них (оскільки зустрічається в знахідках монет на території Північної Київщини не так часто) є шеляг королівської монетарні Ельблонга (Пруссія) з датою “57” (1657 р.). Вага монети 0,35 гр., діаметр – 14,0-14,8 мм. Легенда аверсу читається частково: “[CAROLVS] GVST·DGR[S]”, а реверсу – повністю: “SOLIDVS PRYSSIAE 57” [Див.: іл. 12]. Інші дві монети цього монарха – це ризькі білонні соліди, вальцьовані на магістратському [Див.: іл. 13] та королівському [Див.: іл. 14] монетних дворах Риги. Легенди цих монет читаються лише частково, а дати карбування не читаються взагалі. Використовуючи опубліковані Д. Староверовим для ризьких солідів

Іл. 9. Солід ризький, Христина Августа Ваза (1632-1654), 1652 р., срібло, Рига, магістратське карбування.

Іл. 10. Солід лівонський, Христина Августа Ваза (1632-1654), після 1644 р., срібло, Рига, королівське карбування.

Іл. 11. Солід лівонський, Христина Августа Ваза (1632-1654), після 1644 р., срібло, Рига, королівське карбування.

Іл. 12. Солід пруський, Карл X Густав (1654-1660), 1657 р., срібло, Ельблонг, королівське карбування.

Карла X Густава хронологічні таблиці змін деталей зображення аверсу та реверсу цих монет, можемо припустити, що ризький солід магістратського карбування з монограмою цього монарха міг бути виготовлений у 1654 або ж у 1656 рр.¹

Лл. 13. Солід ризький, Карл X Густав (1654-1660), 1654 (56-?) р., срібло, Рига, магістратське карбування; вага монети – 0,44 г, діаметр – 15 мм

Лл. 14. Солід лівонський, Карл X Густав (1654-1660), срібло, Рига, королівське карбування; вага монети – 0,44 г, діаметр – 15 мм.

Лл. 15. Солід лівонський, Карл XI (1660-1697), між 1660-1669 рр., срібло, Рига, королівське карбування; вага монети – 0,38 г, діаметр – 14,0-15,0 мм.

“Наймолодшою” серед білонних солідів прибалтійських володінь Швеції, що походять із нумізматичної знахідки з Литвинівки, є монета з монограмою Карла XI (1660-1697), викарбувана на королівському монетному дворі в Ризі для Лівонії ймовірно між 1660-1669 рр. [Див.: іл. 15]. Таке наше датування часу карбування монети пояснюється тим, що королівський монетний двір функціонував у Ризі до 1669 р.²

Характерну для грошового обігу українських земель другої половини XVII ст. підгрупу монет знахідки з Литвинівки становлять шість ризьких солідів із монограмами королеви Христини Августи Вази та Карла X Густава, що мають явні ознаки належності до так званих “сучавських підробок”. У 60-70-х рр. XVII ст. фальшовані ризькі соліди у величезних кількостях виготовлялися на монетному дворі в Сучаві. У каталогах зафіксовані емісії з датами 1655-1666 рр., а також випуски зі спотвореними, помилковими датами, що не збігаються з періодами правління королеви Христини та її наступників. На думку шведського нумізмата А. Платцбардздіса, фальшиві сучавські монети мали набагато меншу, ніж їх прототипи, вагу – 0,27-0,37 г, карбувалися з міді, на відміну від білону справжніх солідів, а їх зображення і легенди були примітивно стилізовані, грубі й спрощені³. О. Огуй визначає середню вагу мідних сучавських

фальсифікатів у 0,6 г і діаметр 15-16 мм, а їх “посріблення” пояснює покриванням готових монет тонким шаром олова⁴.

Наразі більшість описаних у нумізматичній літературі ознак фальсифікатів сучавського походження відповідає ознакам знайдених у Литвинівці монет. Усі вони виготовлені з міді (на одній з монет залишилися сліди “посріблення” оловом); вага імітацій варіюється від 0,5 до 0,3 грама; на двох монетах цієї підгрупи читаються дати “16” та “166”. Як і оригінальні монети Риги, фальшиві виготовлені із застосуванням вальцювального верстата [Див.: іл. іл. 16-21].

¹ Староверов Д. О. До питання ідентифікації ризьких солідів Карла X Густава / Д. О. Староверов // Сіверщина в історії України. – Вип. 4. – К.-Глухів, 2011. – С. 146-147.

² Федоров Д. Я. Монеты Прибалтики XIII-XVIII ст... – С. 401.

³ Platbardzis A. Op. cit. – 294-303.

⁴ Огуй О. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц»... – С. 414-415.

Про розповсюдженість фальшивих монет із Сучави в грошовому обігу Речі Посполитої та України другої половини XVII ст. свідчить і кількісне співвідношення оригінальних ризьких солідів та їхніх імітацій у складі виявленої в Литвинівці нумізматичної пам'ятки. Таких більше половини – шість із десяти.

Типологія знахідки. Обставини виявлення монетної знахідки (порівняно невелика кількість монет, їх дрібні номінали, належність до одного періоду грошового обігу, а також приблизно однаковий ступінь збереженості) вірогідно свідчать, що виявлена нами нумізматична пам'ятка не належить до категорії монетних скарбів. Скоріше йдеться про загублений або прихований, а пізніше втрачений, кошіль (гаманець), що належав небагатому власнику, найімовірніше селянину. Всі обставини вказують на те, що ці гроші було відкладено господарем не для тривалого зберігання, а для здійснення поточних дрібних купівель у найближчий час і лише випадок став на перешкоді цьому.

Разом із цим, ми не можемо виключати й імовірності того, що у 1989 р. на околиці с. Литвинівки нами було виявлено лише рештки численнішої та різноманітнішої за набором монетних типів і номіналів нумізматичної пам'ятки, кимсь знайденої раніше і, на жаль, втраченої для науки.

Понад половина монет нашої знахідки мають значні сліди зношення внаслідок тривалого перебування в грошовому обігу. Такий стан збереження монет “гаманця” з Литвинівки певною мірою підтверджує міркування відомого вітчизняного дослідника-нумізмата М. Котляра про характерне для другої половини XVII ст. використання “[...] до повного стертя в процесі вжитку наявних запасів монети [...]”, що, на думку вченого, свідчило про “[...] типово кризовий [...]” характер грошового обігу українських земель зазначеного періоду¹.

Лл. 16. Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою королеви Христини Августи Вази (1632-1654)], мідь зі слідами «посріблення» оловом, сучавська імітація; вага – 0,5 г; діаметр – 16,0 мм.

Лл. 17. Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою королеви Христини Августи Вази (1632-1654)], мідь, сучавська імітація; вага – 0,30 г; діаметр – 14,5-15,0 мм.

Лл. 18. Солід ризький, [рік карбування спотворено – “16”; з монограмою королеви Христини Августи Вази (1632-1654)], мідь, сучавська імітація; вага – 0,30 г; діаметр – 15,0-15,5 мм.

¹ Котляр М. І. Вказ. праця. – С. 120.

Лл. 19. Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою королеви Христини Августи Вази (1632-1654)], мідь, сучаська імітація; вага – 0,39 г.; діаметр – 14,5-15,0 мм.

Лл. 20. Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою королеви Христини Августи Вази (1632-1654)], мідь, сучаська імітація; вага – 0,33 г.; діаметр – 14,0 мм.

Лл. 21. Солід ризький, [рік карбування спотворено – “166”; з монограмою короля Карла X Густава (1654-1660)], мідь, сучаська імітація; вага – 0,41 гр.; діаметр – 14,0 мм.

Датування нумізматичної пам'ятки. Найбільш пізньою за датою карбування монетою у складі виявленої нумізматичної знахідки є білонний солід Лівонського герцогства із монограмою Карла XI [Див.: іл. 21]. Монета зі значними слідами зношення, значна частина легенди й дата емісії не читаються. Відомо, що вальцювання солідів цього шведського короля здійснювалося на державному монетному дворі в Ризі протягом 1660-1669 рр. (із перервами у 1664-му і 1667-му рр.)¹. Відтак, монета цього номіналу могла потрапити в знайдений у Литвинівці “кошіль” не раніше початку 70-х рр. XVII ст. На користь висновку про те, що він міг бути втрачений власником не раніше як на початку або в середині 1670-х рр. свідчить і той факт, що решта монет цієї знахідки є типовими для грошового обігу Правобережної Київщини окресленого періоду й складають єдиний монетний комплекс².

Регіон виявлення знахідки – лівобережжя р. Ірпінь у її нижній течії від часу московсько-польського Андрусівського договору 1667 р. й до Другого поділу Польщі у 1793 р. належав Речі Посполитій. Прикордонний статус Нижнього Поірпіння, без сумніву,

накладав свій відбиток на характер грошового обігу регіону, де місцеве населення охоче використовувало у товарно-грошових операціях як західноєвропейські так і російські гроші. Ці обставини роблять актуальними дослідження особливостей грошового обігу Правобережної Київщини другої половини XVII – кінця XVIII ст. Так, зовсім поруч з місцем виявлення “кошеля”, автором було піднято російську мідну монету номіналом 2 копійки 1760 р. карбування з монограмою Єлизавети Петрівни (1741-1761). Водночас у складі нумізматичної пам'ятки, що публікується, жодної російської монети виявлено не було.

Список літератури

1. Беляшевский Н. Монетные клады Киевской губернии / Н. Беляшевский. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 148 с.
2. Зварич В. В. Нумизматический словарь. Изд. 3-е доп. / В. В. Зварич. – Львов: Высшая школа, 1979. – 338 с.

¹ Федоров Д. Я. Монеты Прибалтики XIII-XVIII ст. ... – С. 306.

² Котляр М. І. Вказ. праця. – С. 119-120.

3. Котляр М. І. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. І. Котляр. – К.: Наукова думка, 1974. – 175 с.
4. Какареко В. І. Монети Великого княжества Литовского. 1492-1707 / В. І. Какареко, І. Н. Шталенков. – Минск: Экоперспектива, 2005. – 79 с.
5. Кравченко Н. М. Памятники археологи позднеримского времени правобережной Киевщины: Монография / Н. М. Кравченко, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкин, А. В. Петраускас / Отв. ред. д.и.н. Д. Н. Козак. – К.: КНТ, 2007. – 456 с.
6. Лысенко С. Д. Новые находки бронзовых изделий эпохи бронзы и скифского времени в Киевской области / С. Д. Лысенко // Музейні читання: Матеріали наук. конф., грудень 2001 р. – К.: Музей історичних коштовностей України, 2002. – С. 129-136.
7. Населені місця Київщини. Попередні підсумки перепису 17 грудня 1926 р. / Київське округове статистичне управління. – Жмеринка: Держдрукарня «Червоний друкар», 1927. – 101 с.
8. Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских и российских монет, обращавшихся на Украине в XIV-XVI вв. / В. В. Нечитайло / Нумізматика і фалеристика – 1997. – № 3. – С. 11-22.
9. Огуй О. Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці XIV – першій третині XIX ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах / О. Д. Огуй. – Чернівці: Рута, 1997. – 225 с.
10. Огуй А. Поддельвание билонных монет на Сучавском монетном дворе в XVII в. / А. Огуй, С. Пивоваров // Numismatica 21. – Bratislava, 2006. – S. 149-157.
11. Огуй О. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі) / О. Огуй // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Зб. наук. праць; Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – Вип. 22-23. – С. 289-303.
12. Списокъ населенныхъ местъ Киевской губерніи. Изданіе Киевскаго Губернскаго Статистическаго Комитета К.: Типографія Ивановой, аренд. А. Л. Поповымъ, 1900. – 1896 с.
13. Староверов Д. О. До питання ідентифікації ризьких солідів королеви Христини / Д. О. Староверов // Праці центру памятознавства. – Вип. 18. – К., 2010. – С. 125-142.
14. Староверов Д. О. До питання ідентифікації ризьких солідів Карла X Густава / Д. О. Староверов // Сіверщина в історії України. – Вип. 4. – К.-Глухів, 2011. – С. 145-148.
15. Староверов Д. О. Пуансонний аналіз монет на прикладі діяльності магістратського і державного монетних дворів у Ризі в XVII ст. / Д. О. Староверов // Наукові записки з української історії. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013, – С. 134-137.
16. Староверов Д. О. До питання про справжність посмертних ризьких солідів Густава II Адольфа / Д. О. Староверов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 120-123.
17. Староверов Д. Пуансонний аналіз рижских солидов Карла XI / Д. Староверов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 21, ч. 1. – С. 179-181.
18. Староверов Д. А. «Польское наследие» в рижской чеканке солидов Густава II Адольфа / Д. А. Староверов // Расмир: Восточная нумизматика. Вторая Международная научная конференция. – К., 2015. – С. 95-99.
19. Федоров Д. Я. Монеты Прибалтики XIII-XVIII столетий. Определитель монет / Д. Я. Федоров; коммент. и доп. А. Молвыгина. – Таллин: Валгус, 1966. – 422 с.
20. Фенглер Х. Словарь нумизмата: Пер. с нем. / Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер. – М.: Радио и связь, 1982. – 328 с.
21. Dutkowski J., Suchanek A. Corpus Nummorum Civitatis Elbingensis / Jarosław Dutkowski, Adam Suchanek. – Gdańsk : Stowarzyszenie Numizmatyków Profesjonalnych, 2003. – 304 s.
22. Hahn W. Die Münzen der baierischen Herzöge und Kurfürsten 1506-1806. Mit Typenkatalog und Bewertungen / Wolfgang Hahn, Adelheid Hahn-Zelleke. – Wien: Werlag «Money trend», 2007.
23. Mrowiński E. Monety Rygi. – Warszawa, 1986. – 246 s.
24. Platbardzis A. Die königliche schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621-1710. – Stockholm, 1968. – 533 s.

25. Szlapinskij W. Falszywe szelągi wołoskie na rynku pieniężnym województwa Ruskiego w sześćdziesiątych latach XVII w. // *Wiadomości Numizmatyczne*. – 1997. – 41 (3-4/161-162). – S. 113-136.
26. Wolski C. Przewodnik po szelagach Jana Kazimierza Wazy z lat 1659-1666 dla początkujących. Podstawowe typy i odmiany / Cezary Wolski. – Lublin, 2012. – 35 s.
27. Żabiński Z. Rozwój systemów pieniężnych w Europie zachodniej i północnej. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1989.

References

1. Belyashevskiy, N. (1889). *Monetnyie kladyi Kievskoy gubernii*. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak-Novitskogo. [in Russian].
2. Zvarich, V. V. (1979). *Numizmaticheskiy slovar. Izd. 3-e dop.* Lvov: Vysshaya shkola. [in Russian].
3. Kotlyar M. I. (1974). *Hroshovyy obih na terytoriyi Ukrayiny doby feodalizmu*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Kakareko V. I., & Shtalenkov I. N. (2005). *Monetyi Velikogo knyazhestva Litovskogo. 1492-1707*. Minsk: Ekoperspektiva. [in Russian].
5. Kravchenko N. M., Petrauskas O. V., Shishkin R. G., & Petrauskas A. V. (2007). *Pamyatniki arheologi pozdnerimskogo vremeni pravoberezhnoy Kievshchyny*. Kiev: KNT. [in Russian].
6. Lyisenko S. D. (2002). Novyye nahodki bronzovykh izdeliy epokhi bronzoy i skifskogo vremeni v Kievskoy oblasti. // *Proceedings of the Conference Title '01: Muzeyni chitannya*: (pp. 129-136). Kyiv. [in Russian].
7. Kyiv's'ke okruhove statystychno upravlinnya. (1927). *Naseleni mistysya Kyivshchyny. Poperedni pidsumky perepysu 17 hrudnya 1926 r.* Zhmerynka: Derzhdrukarnya "Chervonyy drukar". [in Ukrainian].
8. Nechitaylo V. V. (1997). Mini-katalog polsko-litovskikh i rossiyskikh monet, obraschavshisya na Ukraine v XIV-XVI vv. *Numizmatyka i falerystyka – Numismatics and phallerism*, 3, 11-22. [in Russian].
9. Ohuy O. D. (1997). *Monetno-lichyl'ni naymenuvannya na Bukovyni ta v Moldovi v kintsy XIV – pershiy tretyni XIX st.: Problema polinominatsiy v adaptivnykh terminolohichnykh systemakh*. Chernivtsi: Ruta. [in Ukrainian].
10. Oguy A., & Pivovarov S. (2006). Poddelyivanie bilonnykh monet na Suchavskom monetnom dvore v XVII v. *Numizmatika* 21, 149-157. [in Russian].
11. Ohuy O. (2013). Suchavs'kyy monetnyy dvir u XVII st.: emisiyi monet i fal'shyvok-«domnits» (na monetnomu ta arkhivnomu materialy). *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannya teorii i metodyky*, (22-23), 289-303. [in Ukrainian].
12. Izdanie Kievskogo Gubernskogo Statisticheskogo Komiteta. (1900). *Spisok naseleennykh mest Kievskoy gubernii*. Kiev: Tipografiya Ivanovoy. [in Russian].
13. Starovyerov D. O. (2010). Do pytannya identyfikatsiyi ryz'kykh solidiv korolevy Khrystyny. *Pratsi tsentru pamyatkoznavstva*, (18), 125-142. [in Ukrainian].
14. Starovyerov D. O. (2011). Do pytannya identyfikatsiyi ryz'kykh solidiv Karla X Hustava. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny*, (4), 145-148. [in Ukrainian].
15. Starovyerov D. O. (2013). Puansonnyy analiz monet na prykladi diyal'nosti mahistrat-s'koho i derzhavnogo monetnykh dvoriv u Ryzi v XVII st. *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi*, (33), 134-137. [in Ukrainian].
16. Starovyerov D. O. (2010). Do pytannya pro spravzhnist' posmertnykh ryz'kykh solidiv Hustava II Adol'fa. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini*, (19), 120-123. [in Ukrainian].
17. Staroverov D. (2012). Puansonnyy analiz rizhskikh solidov Karla XI // *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini*, (21), 179-181. [in Russian].
18. Staroverov D. A. (2015). "Polskoe nasledie" v rizhskoy chekanke solidov Gustava II Adolfa. *Rasmir: Vostochnaya numizmatika*. Proceedings of the 2nd International Conference. (pp. 95-99). Kiev. [in Russian].
19. Fedorov D. Ya. (1966). *Monetyi Pribaltiki XIII-XVIII stoletiy. Opredelitel monet*. Tallin: Valgus. [in Russian].

20. Fengler H., Girou G., & Unger V. (1982). *Slovar numizmata: per. s nem.* (M. Arsenyeva, Trans.). Moscow: Radio i svyaz. [in Russian].
21. Dutkowski J., & Suchanek A. (2003). *Corpus Nummorum Civitatis Elbingensis.* Gdańsk: Stowarzyszenie Numizmatyków Profesjonalnych. [in Poland].
22. Hahn W., & Hahn-Zelleke A. (2007). *Die Münzen der baierischen Herzöge und Kurfürsten 1506-1806. Mit Typenkatalog und Bewertungen.* Wien: Verlag "Money trend". [in German].
23. Mrowiński E. (1986). *Monety Rygi.* Warszawa. [in Polish].
24. Platbardzis A. (1968). *Die königliche schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621-1710.* Stockholm. [in Swedish].
25. Szlapinskij W. (1997). Fałszywe szelągi wołoskie na rynku pieniężnym województwa Ruskiego w sześćdziesiątych latach XVII w. *Wiadomości Numizmatyczne – Numismatic news*, 41, 113-136. [in Polish].
26. Wolski C. (2012). *Przewodnik po szelągach Jana Kazimierza Wazy z lat 1659-1666 dla początkujących. Podstawowe typy i odmiany.* Lublin. [in Polish].
27. Żabiński Z. (1989). *Rozwój systemów pieniężnych w Europie zachodniej i północnej.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź. [in Polish].